

Jan Kazimierz Przybyłowski

Komunikacja w nowej kulturze i w Kościele

Studia Włocławskie 20, 361-376

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. JAN KAZIMIERZ PRZYBYŁOWSKI

KOMUNIKACJA W NOWEJ KULTURZE I W KOŚCIELE

Kluczowe znaczenie w świecie medialnym mają nowe technologie i coraz nowocześniejsze środki przekazu informacji. Są one dzisiaj wykorzystywane do supernowoczesnej komunikacji cybernetycznej, a choć są niezbędne, to jednak pojawiają się oznaki groźnych niebezpieczeństw z nimi związanych. Jednym z nich jest zmiana roli, jaką media informatyczne dzisiaj spełniają. Główną ich domeną było do tej pory przekazywanie informacji. Obecnie coraz wyraźniej widać, że media zaczynają kształtować rzeczywistość, zacierając granice między rzeczywistością a fikcją¹. Za sprawą nowoczesnych mediów powstaje świat wirtualny, którym rządzi sztuczna inteligencja². Do pełnego rozeznania się w świecie wirtualnym (cyberprzestrzeni) potrzebna jest przede wszystkim znajomość pojęcia „komunikacja”.

Termin: „komunikacja” (łac. *communicare*) w wymiarze cybernetycznym oznacza przesyłanie informacji między osobami z użyciem urządzeń, urządzeniami i człowiekiem, urządzeniami i otoczeniem, między samymi urządzeniami technicznymi. Następstwem komunikacji jest nawiązanie łączności między osobami, połączenie między urządzeniami, interaktywność między człowiekiem a urządzeniami i oddziaływanie na otoczenie. Pojęcie: komunikacja ma również wymiar osobowy i oznacza wymianę

KS. JAN KAZIMIERZ PRZYBYŁOWSKI – prof. zw. Studia specjalistyczne w zakresie teologii pastoralnej ukończył na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Tytuł profesora nauk teologicznych otrzymał w 2011 r. Od 2002 r. jest kierownikiem Katedry Teologii Pastoralnej i Nauk Pomocniczych na UKSW. Jest autorem kilkudziesięciu artykułów naukowych i kilku książek.

¹ „Jest to rodzaj fabularyzacji świata”. R. Kapuściński, *Autoportret reportera*, Kraków 2003, s. 107.

² *Artificial intelligence* (AI): model inteligencji opartej na programach komputerowych, których cechą jest uczenie się. Zob. na ten temat: J. Barrat, *Our Final Invention: Artificial Intelligence and the End of the Human Era*, New York 2013.

werbalnych i niewerbalnych sygnałów między osobami lub między osobą i społecznością lub odwrotnie. Celem komunikacji osobowej jest połączenie interpersonalne, porozumienie, nawiązanie relacji, pogłębienie więzi, a także współdziałanie (interaktywność).

W tym osobowym wymiarze pojęcia „komunikacji” uwzględnić należy znaczenie łacińskiego słowa: *communio* (wspólnota, społeczność). Komunikacja osobowa oznacza nawiązywanie relacji interpersonalnych (*communio personarum*) i tworzenie wspólnoty (relacje imienne), albo społeczności (relacje bezimienne). W pojęciu komunii ujawnia się zatem aktywność konkretnych osób (tworzą wspólnotę miłości)³ albo anonimowych osób (społeczność), które wiąże idea solidarności⁴.

Łącząc te dwa znaczenia: cybernetyczne i osobowe, można określić komunikację jako nawiązanie łączności między osobami, osobą a społecznością, urządzeniami i człowiekiem, urządzeniami i otoczeniem, i między samymi urządzeniami technicznymi (utworzenie „sieci”), dzięki czemu możliwe jest przekazywanie informacji – treści symbolicznych (za pomocą słowa pisanego, obrazu, dźwięku), które skutkuje w wymiarze osobowym nawiązywaniem interpersonalnych relacji i działaniem (aktywnością) indywidualnym, we wspólnocie albo społeczności.

Komunikacja przynosi człowiekowi wiele korzyści. Może to być pomoc w zrozumieniu siebie i innych, wsparcie w poznawaniu świata fizycznego i kultury, sposób oddziaływania na innych, tworzenie więzi wspólnotowych lub społecznych, interakcja i koordynacja działań, gromadzenie i przekaz doświadczenia oraz tradycji społeczno-kulturowej. Komunikowanie przebiega na różnych poziomach i zakresach – od komunikowania między jednostkami poprzez komunikowanie grupowe aż do komunikacji globalnej. Różne są też środki, sposoby i metody komunikowania oraz

³ Komunikacja, która służy autentycznej wspólnocie, jest „czymś więcej niż głoszeniem poglądów i wyrażaniem uczuć. Na najgłębszym poziomie jest daniem siebie w miłości”. Papieska Komisja ds. Środków Społecznego Przekazu, Instrukcja duszpasterska o środkach społecznego przekazu *Communio et progressio* (CP), 23 V 1971, n. 11, <http://niedziela.pl/artukul/1506/Communio-et-progressio> [11 XI 2017].

⁴ „Wykorzystanie nowej technologii informatycznej i Internetu powinno być świadome i kierować się zdecydowanym praktykowaniem solidarności, w służbie dobra wspólnego, wewnątrz narodów i między nimi. Technologia ta może być środkiem do rozwiązywania problemów ludzkich, wspierania integralnego rozwoju osoby, tworzenia świata rządzącego się sprawiedliwością, pokojem i miłością”. Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka w Internecie* (EI), 22 II 2002, I, 5, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/rady_pontyfikalne/r_komunik_spol/internet_etyka_22022002.html [15 XI 2017].

jego natężenie i efektywność⁵. Komunikowanie jest przejawem kultury, która w wąskim rozumieniu polega właśnie na komunikacji.

Rozwój technologii informatycznych jest siłą napędową obecnych przemian społeczności ludzkiej, ale do tej pory również tak było, choć w innym wymiarze⁶. Okazuje się, że dopiero przyśpieszenie i poszerzenie możliwości komunikacji cybernetycznej zmieniło diametralnie ludzkość, która stała się społeczeństwem globalnym, funkcjonującym bez ograniczeń przestrzennych, czasowych, społeczno-kulturowych. Nowe urządzenia i sposoby komunikowania się sprawiły, że ludzie porozumiewają się łatwiej i szybciej, ale już nie przez bezpośredni, osobowy kontakt: do komunikacji w cyberprzestrzeni potrzebne jest pośrednictwo narzędzi medialnych. Można powiedzieć, że „stara” kultura, w której najważniejszym sposobem komunikowania się było spotkanie „twarzą w twarz” w określonym czasie i miejscu, ustępuje miejsca „nowej kulturze”, w której człowiek wykorzystuje narzędzia i techniki komunikacyjne, ale jednocześnie niweluje granice przestrzenno-czasowe i społeczno-kulturowe tworząc świat wirtualny⁷.

Narzędzia komunikacyjne, nowe programy i aplikacje, a przede wszystkim komunikatory społeczne zmieniają człowieka, jego codzienność, relacje osobowe i wpływają na aktywność społeczną. Najczęściej podkreśla się też wymiar osobowy lub społeczny komunikowania się współczesnych ludzi⁸. Na drugim planie w komunikacji cybernetycznej znalazła się natomiast kultura, a przecież dzisiejszy człowiek jest świadkiem odchodzenia starej kultury i rodzenia się nowej kultury⁹. Ten artykuł jest więc próbą prze-

⁵ Zob. na ten temat: M. Gołka, *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informatyczne*, Warszawa 2008; K. Wódcz, J. Wódcz, *Funkcje komunikacji społecznej*, Dąbrowa Górnicza 2003, s. 7.

⁶ W dużym stopniu nowa technologia napędza i wspiera globalizację, tworząc sytuację, w której granice państw nie krępują wymiany informacji. EI, I, 4.

⁷ Według R. Zerfassa „autonomia nowoczesnych środków przekazu doprowadziła do powstania «sztucznego» świata danych, informacji, trendów i perspektyw, pewnego rodzaju bariery interpretacyjno-dźwiękowej, która każe wątpić, czy w ogóle jesteśmy jeszcze w stanie dotrzeć do świata realnego”. R. Zerfass, *Od aforyzmu do kazania*, Kraków 1995, s. 32.

⁸ W nowej kulturze środki przekazu muszą „starać się porozumiewać z ludźmi, a nie tylko mówić do nich. Oznacza to, że powinny poznawać potrzeby ludzi, rozumieć ich dążenia i we wszystkich formach komunikacji okazywać delikatność, jakiej wymaga ludzka godność”. Jan Paweł II, *Przemówienie do specjalistów w dziedzinie środków przekazu*, Los Angeles, 15 IX 1987, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.

⁹ „Chrześcijaństwo odgrywa bardzo dużą rolę w kulturze, dlatego w obliczu tworzenia się nowej kultury Kościół powinien ukazywać ewangeliczne podejście – teoretyczne i praktyczne – do rzeczywistości i do człowieka. Ponadto, ze względu na ogromne znaczenie nauki i osiągnięć technicznych w kulturze [...], Kościół, posługując się własnymi środkami poznania teoretycz-

analizowania fenomenu komunikacji cyberprzestrzennej w perspektywie kultury z jej rdzeniem: religią chrześcijańską¹⁰.

Stara i nowa kultura

Nowa kultura funkcjonuje w dwóch przestrzeniach. Pierwszym wymiarem nowej kultury jest świat realny, który istnieje i rozwija się w oparciu o zasadę względnej autonomii rzeczywistości ziemskiej¹¹. W odniesieniu do tego świata uzasadnione jest twierdzenie, że źródłem jego powstania, istnienia i rozwoju jest stwórczy plan Boga, w którego realizacji swój własny udział ma każdy człowiek, ale też cała ludzkość.

Natomiast drugim wymiarem nowej kultury jest świat wirtualny (cyberprzestrzeń). Został on zbudowany przez człowieka¹², który działając

nego i możliwościami w zakresie inicjatyw praktycznych, powinien wysuwać swoje propozycje wobec nauki oraz jej zastosowań; wskazywać na niewystarczalność i nieadekwatność koncepcji inspirowanej scjentyzmem, która przyznaje obiektywną wartość jedynie wiedzy doświadczalnej, a równocześnie przypominać kryteria etyczne, które są wpisane w naturę człowieka”. *EiE*, n. 58.

¹⁰ Jan Paweł II przestrzegał przed utratą pamięci i dziedzictwa chrześcijańskiego i stanowienia praw w oderwaniu od ich życiodajnego źródła, jakim jest chrześcijaństwo. Z tą utratą chrześcijańskiej pamięci wiąże się swego rodzaju lęk przed przyszłością. Obraz jutra jest bezbarwny i niepewny. Jednocześnie rozpowszechnia się fragmentaryzacja egzystencji; dominuje poczucie osamotnienia; mnożą się podziały i kontrasty. *EiE*, n. 7–8.

¹¹ „Jeśli przez autonomię w sprawach ziemskich rozumiemy to, że rzeczy stworzone i społeczności ludzkie cieszą się własnymi prawami i wartościami, które człowiek ma stopniowo poznawać, przyjmować i porządkować, to tak rozumianej autonomii należy się domagać; nie tylko bowiem domagają się jej ludzie naszych czasów, ale odpowiada ona także woli Stwórcy. Wszystkie rzeczy bowiem z samego faktu, że są stworzone, mają własną trwałość, prawdziwość, dobroć i równocześnie własne prawa i porządek, które człowiek winien uszanować, uznawszy właściwe metody poszczególnych nauk czy sztuk. Dlatego też badanie metodyczne we wszystkich dyscyplinach naukowych, jeżeli tylko prowadzi się je w sposób prawdziwie naukowy i z poszanowaniem norm moralnych, naprawdę nigdy nie będzie się sprzeciwiać wierze, sprawy bowiem świeckie i sprawy wiary wywodzą swój początek od tego samego Boga [...]. Dlatego niechaj wolno będzie wyrazić ubolewanie nad niektórymi postawami umysłowymi, jakich dawniej na skutek nie dość jasno rozumianej słusznej autonomii nauk nie brakowało także między samymi chrześcijanami, a które wywołały waśnie i spory doprowadziły umysły wielu do przeciwstawienia wiary i wiedzy. Lecz jeśli słowom «autonomia rzeczy doczesnych» nadaje się takie znaczenie, że rzeczy stworzone nie zależą od Boga, a człowiek może ich używać bez odnoszenia ich do Boga, to każdy uznający Boga wyczuwa, jak fałszywymi są tego rodzaju zapatrywania. Stworzenie bowiem bez Stworzyciela zanika. Zresztą wszyscy wierzący, jakkolwiek wyznawaliby religię, zawsze w mowie stworzeń słyszeli głos i objawienie Stwórcy. Co więcej, samo stworzenie zapada w mroki przez zapomnienie o Bogu”. *KDK*, n. 36.

¹² „Media niczego nie robią samorzutnie – są instrumentami, narzędziami stosowanymi tak, jak ludzie chcą je stosować”. Papińska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka w środkach społecznego przekazu* (EŚSP), 4 VI 2000, n. 4, <http://www.nonpossumus.pl/encykliki/PRSSP/ewssp/> [15 XI 2017].

zgodnie z wolą Boga Stworzyciela, wykorzystuje zdobycze wiedzy, odkryć i wynalazków, służących udoskonaleniu komunikacji. Jaką naturę ma ta cyberprzestrzeń? Należy ona całkowicie do natury, gdyż człowiek nie może „uduchowić” świata wirtualnego¹³. Bóg nie ma więc bezpośredniego udziału w tworzeniu tego świata, bo tworzą go ludzie zgodnie z prawem względnej autonomii rzeczywistości ziemskiej. Świat realny i świat wirtualny łączy natomiast osoba człowieka.

Człowiek, wchodząc do świata wirtualnego, nie przestaje być osobą przez swoje ciało i ducha zarazem¹⁴. Jest bowiem ciałem „uduchowionym”, podobnie jak duch jest tak głęboko zjednoczony z ciałem, że można go nazwać duchem „ucieleśnionym”¹⁵. Człowiek stworzony na obraz Boży jest istotą, która z jednej strony należy do świata natury, z drugiej jest w stosunku do niego transcendentna¹⁶. Wynika stąd, że człowiek musi pozostawać wolny zarówno w stosunku do świata realnego jak i wirtualnego, aby mógł być otwarty na pełną komunikację z Bogiem. Rodzi się tutaj etyczne pytanie: czy przyczynia się to do autentycznego rozwoju ludzkiego, wspierania jednostek i ludów w byciu wiernym swemu transcendentnemu przeznaczeniu?¹⁷

Hierarchowie Kościoła katolickiego analizując obecną sytuację stwierdzają, że „rewolucja w środkach społecznego przekazu pociąga za sobą fundamentalne przekształcenie elementów, za pomocą których ludzie pojmują świat wokół siebie oraz sprawdzają i wyrażają to, co pojmują. Nieustanna dostępność obrazów, idei i ich szybki, globalny przekaz mają głębokie konsekwencje, zarówno pozytywne jak i negatywne, dla psychologicznego, moralnego i społecznego rozwoju osób, struktur i funkcjonowania społeczeństw, komunikacji międzykulturowej i postrzegania oraz przekazywania wartości, światopoglądów, ideologii i wierzeń religijnych”¹⁸.

¹³ Zgodnie z prawdą głoszoną przez Kościół materia nie jest sama z siebie zdolna wyłonić ani życia, ani ducha. To Bóg jest Stworzycielem duchowej duszy, która stanowi ostatecznie o „uczłowieczeniu” człowieka. Jan Paweł II, Katecheza *Człowiek – obraz Boży – istotą cielesno-duchową*, 16 IV 1986, n. 7, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”.

¹⁴ *Corpore et anima unus*. KDK, n. 14.

¹⁵ Jan Paweł II, List do rodzin *Gratissimam sane*, 2 II 1994, n. 19, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”. „Miłość obejmuje również ciało ludzkie, a ciało uczestniczy w miłości duchowej”. FC, n. 11.

¹⁶ Jan Paweł II, Katecheza *Człowiek – obraz Boży*, n. 1.

¹⁷ EI, I, 1.

¹⁸ Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, Instrukcja duszpasterska *Aetatis novae* (AN) na temat środków społecznego przekazu w dwudziestą rocznicę *Communio et progressio*, 22 II 1992, n. 4, <http://niedziela.pl/artukul/1500/Aetatis-novae> [11 XI 2017].

Można zatem stwierdzić, że nowe narzędzia i sposoby komunikacji cybernetycznej przyczyniają się do nieustannych zmian w rzeczywistości ziemskiej, ale przede wszystkim zmieniły samego człowieka i jego sposoby funkcjonowania w świecie realnym. Współczesny świat, za sprawą komunikacji cybernetycznej, stał się „globalną wioską”. O dzisiejszym człowieku, który żyje w świecie realnym i jednocześnie rozwija cyberprzestrzeń, można natomiast powiedzieć, że jest istotą globalnie skomunikowaną, a jego życie można nazwać konsumowaniem owoców komunikacji¹⁹.

Chociaż stara kultura ustępuje miejsca nowej kulturze, której integralną częścią jest cyberprzestrzeń, to jednak nie powinien się zmieniać cel ostateczny człowieka, którym jest transcendentne przeznaczenie. Człowiek w świecie wirtualnym pozostaje więc osobą wolną, ale poszukującą Boga na swojej drodze realizowania powołania życiowego. Poczucie potęgi, jakie daje człowiekowi dzisiejszy postęp techniki, może jednak prowadzić do takiego rozumienia autonomii człowieka, które podważa jego zależność od Boga i prowadzi do ateizmu. „Wyznawcy takiego ateizmu twierdzą, że wolność polega na tym, żeby człowiek był sam sobie celem, sam jedynym sprawcą i demiurgiem swojej własnej historii; a to – jak mniemają – nie daje się pogodzić z uznaniem Pana, sprawcy i celu wszystkich rzeczy, lub co najmniej czyni takie twierdzenie zupełnie zbytecznym”²⁰. Dlatego Sobór Watykański II naucza, że wychowanie do prawdziwej wolności polega na tym, aby kształtować takich ludzi, którzy przestrzegając porządku moralnego, własnym rozumem osądząliby sprawy w świetle prawdy, planowali swoje czyny w poczuciu odpowiedzialności i starali się iść za wszystkim, co prawdziwe i słuszne, podejmując współpracę z innymi²¹. To jest również warunek tworzenia nowej kultury, w której religia będzie nadal oznaczać bliską więź człowieka z Bogiem, a cybernetyczna „komunikacja powinna przebiegać od osoby do osoby i służyć integralnemu rozwojowi osób”²².

Okazuje się więc, że potężne narzędzia globalizacji cybernetycznej, nowa technologia informatyczna i Internet, które wykorzystywane są

¹⁹ Część ludzi traktuje „globalizację jako niszczycielską powódź, zagrażającą zasadom społecznym, które zapewniały im bezpieczeństwo i fundamentom kultury, która nadawała kierunek ich życiu”. Jan Paweł II, *Przemówienie do Papieskiej Akademii Nauk Społecznych*, 27 IV 2001, n. 3, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”.

²⁰ KDK, n. 20.

²¹ DWR, n. 8.

²² EŚSP, n. 21.

w nowej kulturze, „przekazują zbiory wartości kulturowych – sposoby myślenia o relacjach społecznych, rodzinie, religii, kondycji ludzkiej – których nowatorskość i spektakularność mogą podważyć i przytłoczyć kultury tradycyjne”.²³ Dlatego „dialog między kulturami jawi się dzisiaj jako szczególnie potrzebny, jeśli weźmiemy pod uwagę wpływ nowych technik społecznego przekazu na życie jednostek i narodów”²⁴.

Nowa kultura: Bóg i człowiek w komunikacji wirtualnej

Nowoczesne środki społecznego przekazu są czynnikami kulturowymi, które mają swój udział w historii²⁵. Nowa kultura „historycznie” włącza się w epokę nieograniczonej czasowo komunikacji informatycznej, a „funkcjonalnie” należy do cyberprzestrzeni, która jest dzisiaj „globalną wioską” bez terytorialnych, społeczno-kulturowych granic. Nowa kultura, czas nieograniczonej komunikacji i globalna wioska tworzą razem świat wirtualny. Środki społecznej komunikacji w wirtualnym świecie stały się dla wielu głównym narzędziem kształtowania postaw indywidualnych, rodzinnych, społecznych²⁶.

Człowiek żyjący w świecie realnym poszukuje Boga zarówno w świecie transcendentnym, jak i w rzeczywistości ziemskiej. Czy zatem Bóg istnieje również w świecie wirtualnym? Jeśli Bóg jest wszechobecny, to jest też w cyberprzestrzeni, a Jego obecność rozpoznawana może być w symbolach i znakach, jak w świecie realnym. Istota obecności Boga w tych dwóch światach skupia się na komunikacji. Człowiek w świecie realnym komunikuje się z Bogiem poprzez słowo i obraz, a w świecie wirtualnym zmienia się tylko kolejność, bo na pierwszym miejscu staje obraz, za którym idzie słowo. Świat wirtualny jest bowiem światem obrazu (ikonograficznym). Komunikowanie się z Bogiem poprzez symbole i znaki wirtualne, które przemawiają treścią, gdy człowiek chce to przemyśleć, wypowiedzieć lub zapisać, jest tak samo wartościowe, jak komunikowanie się z Bogiem za pomocą słowa pisanego, które jest również swego rodzaju obrazem i znakiem symbolicznym.

²³ EI, III, 2.

²⁴ Jan Paweł II, *Orędzie na XXXIV Światowy Dzień Pokoju 2001*, n. 11, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”.

²⁵ Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Kościół a Internet (KI)*, 22 II 2002, n. 2, <http://www.nonpossumus.pl/encykliki/PRSSP/kai/> [15 XI 2017].

²⁶ Jan Paweł II, *List apostolski Il rapido sviluppo (RS)*, 24 I 2005, n. 3, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/szybkir_24022005.html [11 XI 2017].

Kiedyś w kościołach umieszczano malowidła, które pełniły rolę Biblii ubogich (*Biblia pauperum*). Do wiernych obrazy przemawiały treścią przedstawień i stawały się słowem Boga, które oni przyjmowali i umysłem, i sercem. Dzisiaj obraz przeniesiony został na szklany ekran, a w najbliższym czasie znajdzie się w przestrzeni za sprawą przekazu hologramowego. Obraz jest więc nadal tylko narzędziem, bo komunikacja dokonuje się międzyosobowo: komunikuje się Bóg i człowiek. Obraz, bez względu na sposób jego przekazywania, spełnia swoją rolę, gdy zostaje nawiązana relacja interpersonalna i tworzy się interakcja.

Czym zatem różni się słowo pisane (drukowane) od słowa wyświetlanego (wirtualnego)? Czy słowo Boże odczytywane z księgi i słowo Boże odczytywane z ekranu lub z hologramu różnią się między sobą? Między nimi nie ma różnicy, bo słowo Boże jest zawsze słowem Boga Żyjącego. Nie zmienia się więc źródło słowa, a inny jest tylko sposób jego przekazu. Słowo i obraz nie mogą więc zastąpić obecności Boga, który żyje i jest działający wobec człowieka tylko w relacji osobowej obecności. Wyłączenie osobowej obecności pozbawia zarówno przekaz słowa drukowanego, jak i wirtualnego mocy Boga Żyjącego²⁷.

Ta zasada dotyczy także relacji człowieka do transcendencji. Człowiek, który żyje jednocześnie w sferze dóbr materialnych i wartości duchowych, może symbolicznie przenieść je w świat wirtualny. Te dobra i wartości, występujące realnie lub wirtualnie, nie mogą się jednak równoważyć, gdyż w człowieku prymat ma to, co duchowe, czego wyrazem jest godność jego umysłu, woli i serca. Dlatego słowo i obraz, symbolizujące doświadczenia człowieka w sferze wirtualnej, nie przedstawiają żadnej wartości duchowej, jeżeli człowiek nie występuje tam osobowo. Innymi słowy – to nie słowo i obraz, ale osoby Boga i człowieka tworzą relacje i mogą się komunikować²⁸. Oznacza to, że nawet relacja człowieka z człowiekiem nie ma wartości

²⁷ W historii przepowiadania Kościoła można dostrzec proces powolnego umniejszania formy narracyjnej, a jednocześnie coraz wyraźniejsze dowartościowywanie komunikacji analitycznej i abstrakcyjnej. Jedną z przyczyn tego zjawiska było wykorzystanie druku do upowszechniania nauki Kościoła. Ta forma nauczania miała charakter katechizmowy, w którym nacisk był położony na dogmaty i nakazy moralne odwołujące się bardziej do intelektu niż do wiary człowieka. Zob. R.A. White, *La comunicazione pastorale*, w: *Teologia e comunicazione*, red. C. Giuliadori, G. Lorizio, Cinisello Balsamo 2001, s. 205.

²⁸ Bliżej określa to Sobór Watykański II: „Osobliwą rację godności ludzkiej stanowi powołanie człowieka do uczestnictwa w życiu Boga. Człowiek już od samego początku zapraszany jest do rozmowy z Bogiem. Istnieje bowiem tylko dlatego, że Bóg stworzył go z miłości i wciąż z miłości zachowuje, a żyje w pełni wedle prawdy, gdy dobrowolnie uznaje ową miłość i powierza się swemu Stwórcy” (KDK, n. 19).

osobowej, jeżeli komunikują się tylko wirtualnie słowem i obrazem bez nawiązania relacji interpersonalnej. Jeśli odbiorca komunikatu medialnego pozostaje jedynie w sferze wirtualnego przekazu treści, to nawet gdy obraz przedstawia osobę lub symbolizuje jej doświadczenia, nie będzie to przekaz osobowy. Należy zatem wyraźnie rozróżnić nadawcę i odbiorcę od samego komunikatu, a także sposobu i narzędzi jego przekazu.

Komunikacja w cyberprzestrzeni ma dwa podstawowe wymiary: społeczny i indywidualny. W wymiarze społecznym w kontakcie wirtualnym (łączność medialna) uczestniczy wiele osób i między nimi dokonuje się wzajemna wymiana informacji. W wymiarze społecznym wielostronna interaktywność komunikacji cybernetycznej zacierza różnice między nadawcą i odbiorcą, gdyż każdy przynajmniej potencjalnie może komunikować coś i odbierać równocześnie. Jest to więc przekaz wielokierunkowy.

Natomiast w wymiarze indywidualnym liczy się tylko pojedynczy człowiek, który otwiera się lub zamyka na przyjęcie informacji. Wiadomość zawsze niesie ze sobą określoną treść, którą indywidualny człowiek musi zaakceptować mentalnie i ocenić jej wartość wolietywnie (akceptacja sumienia – serca), od czego w głównej mierze zależy wpływ tej informacji na jego osobę i życie. Informacja wirtualna, która spotka się z przyzwoleniem mentalno-wolietywnym, staje się dla człowieka swego rodzaju zobowiązaniem i ma wpływ na podejmowane przez niego decyzje. „Dziś odnosi się to w szczególny sposób do Internetu, który pomaga w dokonywaniu się rewolucyjnych zmian w handlu, edukacji, polityce, dziennikarstwie, stosunkach międzynarodowych i międzykulturowych – zmian nie tylko odnośnie tego, jak ludzie komunikują się, ale także jak rozumieją swoje życie”²⁹.

W komunikacji wirtualnej dokonuje się więc dwojaka interakcja. Z jednej strony kształtuje się nowy, społeczny światopogląd, który w bardzo małym stopniu może być kontrolowany. Natomiast z drugiej strony jawi się konieczność określenia moralnych granic, które każdy człowiek indywidualnie powinien postawić, aby chronić się przed perswazyjnym narzucaniem mu światopoglądu ukształtowanego w globalnym świecie wirtualnym.

Należy jednak postawić pytanie: czy istnieje możliwość ukształtowania sumienia całego świata wirtualnego? Innymi słowy, czy istnieje jakakolwiek szansa na stworzenie w tym świecie takich mechanizmów globalnej kontroli, aby nie naruszając prawa do wolności mediów, uchronić

²⁹ DSP, n. 2.

społeczeństwo, a zwłaszcza pojedynczego człowieka przed sugestywnym wpływem na jego osobisty światopogląd oparty na kodeksie etycznym i z poszanowaniem prawa moralnego opartego na wartościach ewangelicznych i humanistycznych?³⁰.

Jan Paweł II podkreślał, że to „Kościół, który na mocy orędzia zbawienia powierzonego mu przez jego Pana jest także nauczycielem ludzkości, poczuwa się do obowiązku wniesienia własnego wkładu w lepsze zrozumienie perspektyw i odpowiedzialności związanych z aktualnym rozwojem społecznego przekazu. Właśnie dlatego, że wpływają one na sumienia jednostek, formują ich mentalność i określają widzenie spraw, należy w zdecydowany i wyraźny sposób powtórzyć, że narzędzia społecznego przekazu należą do organicznej struktury praw i obowiązków, zarówno z punktu widzenia formacji i odpowiedzialności etycznej, jak i w odniesieniu do ustaw i kompetencji instytucjonalnych. Wszyscy i każdy odpowiedzialni są za pozytywny rozwój mediów na służbie dobra wspólnego”³¹. Zwłaszcza „młodzi ludzie muszą się nauczyć, w jaki sposób dobrze funkcjonować w świecie cyberprzestrzeni, dokonując roztropnych osądów, zgodnie ze zdrowymi kryteriami moralnymi odnośnie do tego, co w niej znajdują i stosować nową technologię dla swego integralnego rozwoju i dla pożytku innych”³².

Osobowy charakter komunikacji medialnej domaga się respektowania dwóch najważniejszych wartości: wolności i odpowiedzialności. Natomiast w korzystaniu z nich obowiązują dwa podstawowe kryteria: prawda i sprawiedliwość. Razem stanowią fundament autentycznej deontologii w korzystaniu z nowoczesnych potężnych środków społecznego przekazu³³.

Nowa kultura: komunikowanie wirtualne i nowa ewangelizacja

Deontologia cybernetyczna dotyczy przede wszystkim używania środków przekazu społecznego do prowadzenia ewangelizacji. Orędzie ewangeliczne ma nie tylko docierać przez nie do wielkiej liczby ludzi,

³⁰ „Choć szacunek dla wolności wypowiedzi może wymagać do pewnego stopnia tolerancji nawet dla głosów nienawiści, wewnętrzne reguły branży internetowej oraz – gdy to konieczne, interwencja władz publicznych – powinna ustanowić i egzekwować rozsądne granice tego, co wolno powiedzieć”. KI, n. 8.

³¹ RS, n. 10. Por. KKK, n. 2494.

³² KI, n. 7.

³³ RS, n. 3.

ale także odznaczać się zdolnością przenikania do sumienia, zapadnięcia w serce każdego pojedynczego człowieka z poszanowaniem tego, co najbardziej w nim własne i osobiste³⁴.

Media stają się dzisiaj niezbędne nie tylko przy pierwszym zapoznaniu z wiarą, ale również konieczne są w nauczaniu katechetycznym, czy w dalszym pogłębianiu wiary³⁵. Kościół, korzystając z Prawdy Ewangelii i mądrości teologii, musi poszukiwać wiedzy, jak porozumiewać się z Bogiem i z ludźmi za pośrednictwem narzędzi społecznego przekazu³⁶. Nie tylko wypełnianie funkcji nauczycielskiej tradycyjnymi metodami (głoszenie słowa Bożego), ale również narzędzia komunikacji wirtualnej, zwłaszcza Internet, mogą bowiem być wykorzystane do podtrzymywania i umacniania członków Kościoła w zaangażowaniu chrześcijańskim. Człowiek, wchodząc w cyberprzestrzeń, powinien mieć świadomość, że tam również może spotkać się z Bogiem poprzez doświadczenie religijne, które jest możliwe dzięki Jego łasce. Doświadczenie pełnej bliskości Boga wymaga się jednak współdziałania z innymi wiernymi w świecie realnym (wymiar komunijny komunikacji). Kościół powinien więc nieustannie poszukiwać sposobów, jak przeprowadzić ludzi z cyberprzestrzeni do prawdziwej, realnej i pełnej wspólnoty³⁷.

Narzędzia komunikacji wirtualnej (media) działają w cyberprzestrzeni, ale należą do świata realnego, dlatego umożliwiają dotarcie do ludzi pod każdą szerokością geograficzną, pokonując barierę czasu, przestrzeni i języka. Jest to zatem nowy sposób ewangelizacji umożliwiający dotarcie z orędziem wiary do każdego, kto chce nawiązać dialog z tajemnicą Boga, objawionego w Chrystusie³⁸. Rolę mediów w nowej ewangelizacji można właściwie określić, uwzględniając z jednej strony plan stwórczy urzeczy-

³⁴ Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi* (EN), n. 45. Zwraca na to uwagę H. Urs von Balthasar stwierdzając, że Objawienie jedynie dla ubogiego jest nowiną radosną i „jest płodne jedynie w niepłodnym, tak samo jak tylko i jedynie w posłuszeństwie wiary, które pozwala prowadzić się słowu wbrew chęci człowieka do dysponowania sobą. Objawienie może stać się «skarbem» w Bogu, «kosztowna perła», cudownym «dobrem» (Iz 57, 13; Mt 5, 4; 19, 29). Gleba ludzkiego serca «odpowiada» boskiemu siewcy tylko wówczas, gdy przyjmując ziarno nie przynosi – w wyniku wymuszonego i niedbałego słuchania słowa Bożego – jedynie plonu usychającego, ale trwa w «habitualnym akcie wiary», który w tradycji kościelnej nazywany jest «aktem kontemplacji»”. H. Urs von Balthasar, *Kim jest chrześcijanin?*, Kraków 1999, s. 66–67.

³⁵ EN, n. 45.

³⁶ RS, n. 5.

³⁷ KI, n. 9.

³⁸ RS, n. 5.

wistniany w historycznym procesie naukowym³⁹, poprzez który ludzkość „postępuje wciąż naprzód w odsłanianiu ukrytych w całym stworzeniu zasobów i wartości”⁴⁰. Natomiast z drugiej strony konieczne jest spojrzenie na media jako „dary Boże”, które jednoczą ludzi we wspólnocie wiary i w ten sposób pomagają im współdziałać z planem zbawienia⁴¹. Media nie są zatem sprawą prywatną, ale należą do dziedzictwa ludzkości i stanowią dla Kościoła narzędzie nowej ewangelizacji.

Pierwszym zadaniem Kościoła w stosunku do mediów jest zatem korzystanie z nich w celu szerzenia Ewangelii⁴². Potężne narzędzia komunikowania tworzą i nagłaśniają „nową kulturę”, która jest w opozycji do „starej kultury”, z którą dotychczas zespolone było zbawcze orędzie⁴³. W nowej kulturze i medialnej ewangelizacji bardzo ważne jest właściwe traktowanie słowa Bożego. W nauce Kościoła o natchnieniu podkreśla się prawdę, że Bóg mówił przez ludzi, a to oznacza, że czynnik ludzko-historyczny przynależy do działania Bożego. Dlatego słowo biblijne wypełnia się dopiero w odpowiedzi Kościoła, którą nazywamy Tradycją⁴⁴. W nowej ewangelizacji media należy więc traktować jako nowe narzędzie do komunikowania słowa Boga. Natomiast z racji czynnika ludzko-historycznego w nowej ewangelizacji nie zmienia się rola Kościoła, który wskazuje kryteria etyczne i moralne związane z medialnym procesem – kryteria, które odnaleźć można zarówno w wartościach ludzkich, jak i chrześcijańskich⁴⁵.

Dzisiaj Kościół musi szukać możliwości przekazywania Ewangelii w „nowej kulturze”, gdyż posługiwanie się techniką i technologią współczesnej komunikacji jest integralną częścią jego misji w trzecim tysiącleciu.

³⁹ AN, n. 1.

⁴⁰ LE, n. 25; por. KDK, n. 34.

⁴¹ CP, n. 2.

⁴² RS, n. 2.

⁴³ W nowej kulturze religia jest często celowo niszczonea poprzez takie działania, jak: „ignorowanie lub spychanie na ubocze zagadnień i doświadczeń religijnych; traktowanie religii bez należytego zrozumienia, a nawet z lekceważeniem jako przedmiotu płytkiej ciekawości, który nie zasługuje na poważne zainteresowanie; szerzenie religijnych nowinek kosztem tradycyjnej wiary; nieprzyjazne traktowanie prawomocnych społeczności religijnych; ocenianie religii i doświadczenia religijnego według laickich kryteriów przydatności oraz faworyzowanie tych poglądów religijnych, które odpowiadają świeckim upodobaniom; próby zamknięcia transcendencji w granicach racjonalizmu i sceptycyzmu. Dzisiejsze media odzwierciedlają często typowy dla postmodernizmu stan ludzkiego ducha, zamkniętego «w granicach własnej immanencji, bez żadnego odniesienia do transcendencji»” (FR, n. 81). ESSP, n. 18.

⁴⁴ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, Poznań 2002, s. 151.

⁴⁵ AN, n. 12.

W „nowej kulturze” Kościół powinien korzystać z narzędzi komunikacji dla informacji religijnej, ewangelizacji i katechezy, dla formacji duszpasterzy w tej dziedzinie i dla wychowania do dojrzałej odpowiedzialności użytkowników i adresatów różnych narzędzi komunikacji⁴⁶. Duszpasterze powinni zachęcać do szerzenia Ewangelii z pomocą mediów⁴⁷. W nowej ewangelizacji medialnej mocniej należy więc podkreślić rolę członków Kościoła, którzy mają prawo do swobodnego wypowiedzania się o tym, co jest dobre dla Kościoła, jednak z zachowaniem należytej troski o czystość wiary i obyczajów, szacunku dla pasterzy oraz dbałości o wspólne dobro i godność osób⁴⁸.

Celem mediów kościelnych powinno być przekazywanie pełni prawdy o sensie ludzkiego życia i dziejów, zwłaszcza w świetle objawionego słowa Bożego i nauczania Magisterium. Często jednak przekaz społeczny pomija to, co naprawdę nowe i ważne, między innymi również przesłanie Ewangelii, a koncentruje się wyłącznie na tym, co modne lub przyciąga chwilową uwagę⁴⁹. Odpowiedzią Kościoła na zagrożenia „nowej kultury”

⁴⁶ RS, n. 2.

⁴⁷ Por. KPK, kan. 822, § 1.

⁴⁸ Por. KPK, kan. 212, § 3; kan. 227. Nikt nie ma prawa przemawiać w imieniu Kościoła ani sugerować, że jest jego rzecznikiem, jeżeli nie został do tego upoważniony zgodnie z prawem; osobiste poglądy nie powinny też być przedstawiane jako nauczanie Kościoła (por. kan. 227). „Wychodzimy z założenia, że ogromna większość ludzi odgrywających jakąkolwiek rolę w przekazie społecznym to jednostki rzetelne, pragnące postępować właściwie. Urzędnicy publiczni, osoby kształtujące decyzje polityczne i kierujące przedsiębiorstwami starają się działać w interesie publicznym, tak jak go rozumieją. Czytelnicy, słuchacze i widzowie chcą dobrze wykorzystywać swój czas dla osobistego wzrostu i rozwoju, aby dzięki temu ich życie było szczęśliwsze i bardziej twórcze. Rodzice troszczą się o to, aby treści przenikające do ich domów za pośrednictwem mediów służyły dobru ich dzieci. Większość zawodowych pracowników środków przekazu pragnie wykorzystywać swoje talenty w służbie ludzkiej rodziny i niepokoi się narastającymi naciskami ekonomicznymi i ideologicznymi, które prowadzą do obniżenia obowiązujących standardów etycznych w wielu sektorach środków przekazu. Wszyscy ci ludzie dokonują niezliczonych wyborów dotyczących środków przekazu. Ich treść jest różna dla poszczególnych grup i jednostek, ale wszystkie te wybory mają swój ciężar etyczny i podlegają ocenie moralnej. Aby poprawnie wybrać, dokonujący wyborów muszą «znać zasady porządku moralnego i ściśle je wcielać w życie»” (por. DSP, n. 4). EŚSP, n. 4.

⁴⁹ Tamże, n. 13. „Do pokus, jakie występują po stronie religii, należy przyjmowanie wobec mediów postawy wyłącznie negatywnej i osądzającej; nieuznawanie, że słuszne zasady należytego funkcjonowania mediów, takie jak obiektywizm i bezstronność, mogą nie pozwalać na specjalne traktowanie instytucjonalnych interesów religii; przedstawianie treści religijnych w sposób emocjonalny i manipulacyjny, jak gdyby był to towar, który musi walczyć z konkurencją na zbytnio nasyconym rynku; stosowanie mediów jako narzędzi kontroli i dominacji; niepotrzebne utajnianie informacji i inne wykroczenia przeciwko prawdzie; przemilczanie ewangelicznego nakazu nawrócenia, pokuty i poprawy życia i zastępowanie go bezbarwną religijnością, która niewiele wymaga od ludzi; popieranie fundamentalizmu, fanatyzmu i ekskluzywizmu religijnego, które podsycają pogardę i wrogość wobec innych”. Tamże, n. 18.

jest „nowa ewangelizacja”. Nowa kultura oparta jest na nowych sposobach komunikowania przy pomocy nowoczesnych osiągnięć techniki i języka mediów. Z tego powodu dzisiaj bardziej liczą się narzędzia i sposoby komunikowania niż treść przekazu⁵⁰. W nowej ewangelizacji medialnej należy więc podkreślać, że wiara chrześcijańska obejmuje dwie sfery: objawia nam prawdy objawione, które wykraczają poza rozum, ale jednocześnie wchodzi głęboko w życie codzienne człowieka⁵¹.

* * *

Media zmieniły współczesny świat, ale jeszcze większy wpływ mają na życie człowieka. Dzisiaj trzeba uznać świat wirtualny za nieodłączny element egzystencji człowieka. To przede wszystkim Kościół powinien jednak bardzo mocno podkreślać, że nie może on stać się zamiennikiem świata realnego, a wirtualna społeczność nie powinna zastępować prawdziwej wspólnoty ludzkiej. Przede wszystkim zaś człowiek powinien żyć w świecie realnym, a świat wirtualny może go uzupełniać i umożliwiać człowiekowi pełniejsze doświadczenie życia w komplementarnej całości.

W nowej kulturze medialnej życie człowieka nadal fizycznie przynależy do świata realnego, ale wiele momentów ludzkiej egzystencji musi się konfrontować z procesami medialnymi. To zderzenie człowieka i mediów można zauważyć w formacji osobowości i sumienia, interpretacji i strukturyzacji więzi uczuciowych, wychowaniu i formacji, wypracowaniu i szerzeniu zjawisk kulturowych, rozwoju życia społecznego, politycznego i gospodarczego⁵². W nowej kulturze swoje miejsce musi również odnaleźć Kościół katolicki, gdyż media stały się „pierwszym Areopagiem współczesnych czasów” i nie wystarcza używanie ich do szerzenia orędzia chrześcijańskiego i Magisterium Kościoła. Dlatego przy pomocy mediów „trzeba włączyć samo orędzie w tę «nową kulturę», stworzoną przez nowoczesne środki przekazu”⁵³.

⁵⁰ RS, n. 3.

⁵¹ „Nowe czasy wymagają [...], by chrześcijańskie orędzie było przekazywane współczesnemu człowiekowi nowymi metodami i wyrażane w języku i formach czytelnych, tak by ewangeliczna odpowiedź na pytania człowieka naszych czasów była dlań zrozumiała, sensowna i głęboka, a jednocześnie nie naruszała w niczym ani niekształcała treści ewangelicznego orędzia”. Jan Paweł II, Przemówienie inauguracyjne wygłoszone na otwarcie obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatów Ameryki Łacińskiej *Nowa ewangelizacja, postępowanie człowieka, kultura chrześcijańska*, OsRomPol, 13(1992), nr 12, s. 24.

⁵² RS, n. 3.

⁵³ RMis, n. 37.

STRESZCZENIE

Nowoczesne techniki komunikacji medialnej kreują świat wirtualny, w którym zanikają granice między rzeczywistością a fikcją. Tym światem rządzi sztuczna inteligencja. Rozwój technologii informatycznych doprowadził do powstania nowej kultury. Funkcjonuje ona w świecie wirtualnym, ale zakorzeniona jest w świecie realnym. Kościół katolicki reaguje na przemiany w kulturze działaniem nowej ewangelizacji. Kościół wskazuje kryteria etyczne i moralne związane ze światem wirtualnym. Głównym zadaniem pastoralnym jest wykorzystanie technik informatycznych do głoszenia Ewangelii.

Słowa kluczowe: świat wirtualny, świat realny, nowa kultura, technologie informatyczne, nowa ewangelizacja.

SUMMARY

Modern techniques of communication media create the virtual world, in which the boundaries between reality and fiction disappear. This world is artificial intelligence. The development of information technology has led to the emergence of a new culture. It functions in the virtual world, but is rooted in the real world. The Catholic Church responds to changes in the culture of new evangelization. The Church shall indicate the criteria for ethical and moral associated with the virtual world. The pastoral task is to use information technologies to preaching the Gospel.

Key words: the virtual world, the real world, new culture, information technology, new evangelization.

BIBLIOGRAFIA

- Sobór Watykański II, Dekret o Środkach Społecznego Przekazu *Inter mirifica*, 1963.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 1965.
- Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, 1965.
- Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*, 1975.
- Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 1981.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 1981.
- Jan Paweł II, Katecheza *Człowiek – obraz Boży – istotą cielesno-duchową*, 16 IV 1986, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do specjalistów w dziedzinie środków przekazu*, Los Angeles, 15 IX 1987, w: Program komputerowy „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio*, 1990.

- Jan Paweł II, Przemówienie inauguracyjne wygłoszone na otwarcie obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatów Ameryki Łacińskiej *Nowa ewangelizacja, postęp człowieka, kultura chrześcijańska*, OsRomPol, 13(1992), nr 12, s. 22–31.
- Jan Paweł II, List do rodzin *Gratissimam sane*, 2 II 1994, w: Program komputerowy: „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, *Orędzie na XXXIV Światowy Dzień Pokoju 2001*, w: Programu komputerowy: „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do Papieskiej Akademii Nauk Społecznych*, 27 IV 2001, w: Program komputerowy: „Nauczanie Kościoła Katolickiego”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Ecclesia in Europa*, 2003.
- Jan Paweł II, List apostołski *Il rapido sviluppo*, 24 I 2005, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/szybkir_24022005.html [11 XI 2017].
- Papieska Komisja ds. Środków Społecznego Przekazu, Instrukcja duszpasterska o środkach społecznego przekazu *Communio et progressio*, 23 V 1971, <http://niedziela.pl/arttykul/1506/Communio-et-progressio> [11 XI 2017].
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, Instrukcja duszpasterska *Aetatis novae* na temat środków społecznego przekazu w dwudziestą rocznicę *Communio et progressio*, 22 II 1992, <http://niedziela.pl/arttykul/1500/Aetatis-novae> [11 XI 2017].
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka w środkach społecznego przekazu*, 4 VI 2000, <http://www.nonpossumus.pl/encykliki/PRSSP/ewssp/> [15 XI 2017].
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka w Internecie*, 22 II 2002, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/rady_pontyfikalne/r_komunik_spol/internet_etyka_22022002.html [15 XI 2017].
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Kościół a Internet*, 22 II 2002, <http://www.nonpossumus.pl/encykliki/PRSSP/kai/> [15 XI 2017].
- Balthasar H.U. von, *Kim jest chrześcijanin?*, Kraków 1999.
- Barrat J., *Our Final Invention: Artificial Intelligence and the End of the Human Era*, New York 2013.
- Golka M., *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*, Warszawa 2008.
- Kapuściński R., *Autoportret reportera*, Kraków 2003.
- Ratzinger J., *Duch liturgii*, Poznań 2002.
- White R.A., *La comunicazione pastorale*, w: *Teologia e comunicazione*, red. C. Giuliodori, G. Lorzio, Cinisello Balsamo 2001, s. 187–210.
- Wódz K., Wódz J., *Funkcje komunikacji społecznej*, Dąbrowa Górnicza 2003.
- Zerfass R., *Od aforyzmu do kazania*, Kraków 1995.